

ВЕРБАЛІЗАЦІЯ МОВЛЕННЄВОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ЧОЛОВІКІВ (на матеріалі твору Р. Іваничука «Хресна проща»)

У статті розкрито мовні засоби експлікації комунікативної діяльності чоловічих образів у текстах, присвячених періодам Галицько-Волинського князівства, а також початку та другої половини ХХ століття. Авторка проаналізувала вживання письменником метамовної лексики при зображенні різних часових проміжків, виявила особливості використання дієслівних та номінативних одиниць. У публікації досліджено вживання слів синонімічного ряду дієслова «говорити», класифіковано мовні одиниці за їх функцією в процесі мовлення. Зроблено спробу з'ясувати співвідношення використання лексики зазначеної групи з особливостями ідіостилу Р. Іваничука.

Ключові слова: мовленнєва діяльність, метамова, мовні одиниці, чоловік, ідіостиль, історичний роман.

Писаренко Е. В. Вербализация речевой деятельности мужчин (на материале произведения Р. Иванчука «Хресна проща»). В статье представлены языковые средства экспликации коммуникативной деятельности мужских образов в текстах о периодах Галицко-Волинского княжества, а также начала и второй половины ХХ века. Автор проанализировала использование писателем метаязыка при изображении различных временных отрезков, выявила особенности употребления глагольных и номинативных единиц. В публикации исследованы слова синонимического ряда глагола «говорить», классифицированы языковые единицы по их функции в процессе речи. Сделана попытка выяснить взаимодействие использования лексики определенной группы с особенностями идиостиля Р. Иванчука.

Ключевые слова: речевая деятельность, метаязык, языковые единицы, мужчина, идиостиль, исторический роман.

Pysarenko K. Verbalization of Men's Speech Activity (based on the work of R. Ivanchuk «Khresna Proshcha» («Cross Pilgrimage»)). The publication is written in the context of modern linguistics in reference to problems of human nature and its ideology. The article deals with language tools for explicating the male characters' communication in texts devoted to periods of Galicia-Volyn principality, the beginning and the second half of the twentieth century. The using of the communication tools and the verbal expression of mentality of the nation are identified. The using of meta language vocabulary by writer in different time frames is analyzed. The specialties of using of verbal and nominative units are showed and classified. The key units in creation of the lexical background are defined. The using of words of synonymic series the verb «talk» is investigated. The language units of synonymic series the verb «talk» are characterized on the basis of function for speaker and recipient. The specialties of using of verbal and nominative units are identified. The peculiarities of the author's style in describing the defining features of the national outlook are analyzed. The word-tokens are revealed in gradation. The specific using of lexical material to indicate different levels of human relationships, its applying according to the author's intention providing objectivity in the image of man are analyzed in this publication. There is an attempt to detect the interaction of using specific vocabulary groups in R. Ivanychuk's idiosstyle.

Keywords: speech activity, meta language, linguistic units, man, idiosstyle, historical novel.

Вивчення семантичного рівня мови належить до актуальних завдань сучасного мовознавства. Основними завданнями цієї галузі лінгвістики є дослідження різних семантичних рівнів мовної системи, зокрема, вивчення лексичної семантики, виявлення семантичних універсалій.

Актуальність статті визначається посиленням уваги до аналізу мовленнєвої комунікації як значущого різновиду людської діяльності. В українському мовознавстві М. І. Голянич звернула увагу на мікросистему із загальним значенням мовлення й розглянула внутрішню валентність її елементів. С. П. Гірняк виявила загальні й одиничні риси в системі формування, розвитку й функціонування словотворчих гнізд зі значенням мовлення. Г. О. Пашковська визначила походження й семантичний розвиток українських дієслів та фразеологізмів на позначення процесів мовлення. Проте ці дослідження не були пов'язані із авторським сприйняттям історичного періоду, специфіка вживання метамовної лексики в історичних текстах не була досліджена.

Метою статті є виявлення особливостей вживання автором метамовної лексики в текстах, присвячених різним історичним періодам. Поставлена мета передбачала вирішення таких завдань: 1) відбір відповідного мовного матеріалу; 2) класифікація мовних одиниць за приналежністю до певного часу; 3) виявлення особливостей використання слів на позначення мовленнєвої комунікації.

Мовлення людини перебуває на межі її духовного та тілесного життя, є фізичним вираженням ментальних ознак. Стилістика комунікативного процесу віддзеркалює особливості часу, соціальний статус мовця. При визначенні мовних характеристик насамперед звертаємо увагу на дієслова, що позначають сам процес мовлення, та слова на позначення атрибутивних характеристик мовленнєвого процесу. Розглянемо особливості функціонування зазначеної лексико-семантичної групи відповідно до композиційної структури роману.

При описі людей періоду 60-х рр. ХХ століття питому частину лексики на позначення комунікативного акту становлять дієслова нейтральної модальності. Цей процес деталізується за допомогою дієслів на позначення змісту мовлення *промовити, мовити* та атрибутів на позначення ментального стану: *Мирон підвів на товариша свої великі очі й промовив здивовано: – А що з того, що ти високий? Ну що з того?* [52].

В окресленому тексті центральну групу за кількістю вживань становлять такі номінативні одиниці, як *мова, голос*. Такий прийом свідчить про зміщення акцентів з процесу на результат. У Книзі першій «Домороси» іменник *мова* сполучний із прикметниками *інтимний, м'який, привітний*: *Вона німо стояла перед ним, усе ще сподіваючись інтимної мови; обдавала його вичікувальним поглядом, та хлопець мовчки ждав її згоди – вимогливо та владно* [67]; *– Мені доповіла наша Маруся, що ви прийшли до нас, – заговорив він, і мова його була теж привітна і м'яка – такої я ніколи не чув у себе дома* [90]. Варіантом виступає слово *вимова*, що передає відтінок приналежності персонажа до певної місцевості (уточнюється відносним прикметником *закарпатський*): *Впізнати в ньому колишнього мадярського жовніра було важко, та зраджувала його м'яка закарпатська вимова, яка вчувалася колись у тужливій пісні* [93].

Заслугує на увагу поширеність конструкції *голос набрав тональності*, що передає динаміку внутрішніх змін персонажа, рухливий характер

емоційної сфери людини. У такий спосіб наголошується оцінна характеристика повідомлення, що виражається за допомогою прикметників *металевий, саркастичний*: *голос секретаря парткому вряди-годи набирив металевої тональності, в якій вчувалася погроза* [19]; – *Співчуваю людям, – голос Аркадія набирив саркастичної тональності, – до яких раз на рік приходять подібний стан* [24].

Спостерігаємо наявність дієслів на позначення специфічного змісту з негативною оцінною характеристикою: – *Геть! – запіяв дискантом. – Уже, в цю хвилину, п'яного!* [109]. Тут емоційна конотація підсилена вказівкою на акустичну характеристику, виражену іменником *дискант*.

Поширеність номінативів, що позначають характер комунікативного акту, засвідчує, що змістове навантаження висловлювання в цей період було перенесено на акустичні характеристики, виражені іменниками *голос, тональність*.

При описі чоловіків часів Галицько-Волинського князівства автор вживає лексику на позначення самого процесу мовлення. У зазначеній групі використано дієслова *говорити, розповідати, мовити*, що функціонують самостійно: *чоловічок у порваному кожусі розповідав, ковтаючи сльози, літописець Йов записував його мову в книгу* [140] або у складі обставинних словосполучень, наприклад, *говорити швидко, говорити тихо, мовити по мовчанці: й тоді, як тільки міг швидко, наче збоявся, що його до кінця не вислухає князь, заговорив чоловічок у порваному кожусі й нажаханими очима* [139]; *Він тихо щось говорив, і лише тоді, коли тупіт, брязкіт і шмерцання стихли в замку, почувла Зореслава, що мовить Данило* [177]; *Князь обвів гострим зором присутніх у тронній залі, немов когось шукав, і мовив по мовчанці: – А без співців, які войовничий дух у воїв піднімають, не слід ходити на рать* [164].

У тексті також наявні слова на позначення реакції на процес мовлення *відповідати, відказати, питати, додати*, які в поодиноких випадках ускладнюються адвербіатами *зухвало, вимогливо* або непрямою обставиною з *неприхованим глумом*: *моєму посланцеві, який від твого імені велів Митусі вернутися до Галича, зухвало відповів співець, що князь Данило ніколи вже не почує на свою честь його співу...* [164]; *Відказав Кмита, блукаючи поглядом по доливіці* [226]; *Геумен Миколай з тяжкого докором дивився на боярина й відчував, що не все ще сказав Кмита. Спитав вимогливо, чекаючи правдивої відповіді* [226]; – *Впізнаю, чому б і ні? – промовив баскак і додав з неприхованим глумом: – Ти князь болохівський, Ростислав* [214].

Тут також використано слова, що виражають відсутність мовленнєвого акту: дієслово *мовчати*, прислівник *німо*: *Князь Володимир довго мовчав, і на його завше осінене ладіною усмішкою обличчя лягла тінь прихованого обурення* [201]; *Й німо стояли біля Данила брат Василько, дворський Андрій і княжич Лев* [162]. Одиначним випадком є слово на позначення результату мовленнєвої діяльності *фраза* з уточнюючим атрибутом *скупа*: *Й промовив князь Лев, стримуючи своє захоплення, скупою фразою «Зело іскусно!»*, а тоді, мовби отямившись від мимовільного вдоволення, глянув з докором на брата [200], що змістовно протиставляється самому старослов'янському вислову.

У цьому тексті автор значну увагу приділяє такій спорідненій ознаці процесу мовлення, як голос, вираженій відповідними мовними одиницями *голос (глас), спів*, ускладненими означеннями *медовий, божественний, упалий, тонкоголосий*: *Він забігав пальцями по струнах й медовим голосом заспівав улюблену пісню обох галицько-волинських князів [144]; Став він півчим у перемиського митрополита Антонія й недавно виспівував божественним гласом антифони на службі Божій в соборі Святого Стефана в Буді [164]; – Невже не впізнаєш мене, достойний еміре? – **прошелестів упалим голосом** ізгой [214]; Невмовно втішився Митуса, коли почув у відповідь **тонкоголосий спів**, ніби знак на згоду піти разом з ним за стрілою [145] або корелятом погроза: «– **Отямся, Митусо!** – в **голосі** князя чулася **погроза**. – **Бачиш, князь тебе просить: відмовся від своїх зухвалих слів**» [170].*

У тексті, присвяченому цьому періоду, вжито найбільшу кількість лексики на позначення мовлення. Вживання дієслів на позначення процесу комунікації засвідчує важливість безпосереднього процесу спілкування, оскільки додаткові характеристики типу особливості голосу, тону хоч і наявні у творі, однак значно поступаються вищезазначеній категорії.

При описі чоловіків початку ХХ ст. найбільш нейтральним варіантом вираження мовленнєвого акту є дієслово *мовити*, що корелює з мовними одиницями *впевнено, казенним тоном*: «– *Гірше не буде!* – **впевнено мовив** отець і знітився від саркастичної репліки Зореслави:– *Значить, буде зле, бо ж добра не було*» [279]; *Він без дозволу увійшов до класу під час уроку, опустив кашкетний ремінець до підборіддя – це означало, що він виконує службовий обов'язок, – приклав два пальці до рогатівки й мовив казенним тоном: – Раді ві сеї ти ніє прасіє!* [256].

Стилістичного забарвлення набувають такі слова та словосполучення на позначення мовленнєвого процесу: *вигукнув, перебив, вести (довгу) оповідь*: «– *Це ворожа пропаганда!* – **вигукнув Іван** [258]; – *Війна!* – **вигукнув він з порога**. – *Втікають визволителі!* [279]; – *Який жаль, що не в Польщу, а в Америку втекли від німецьких націоналістів учені й політики, – перебив Іван Богдана. – Вони б тобі пояснили, що таке «наці»* [258]; *Й повів старий парох довгу оповідь: звучав у ній відгомін стародавніх билиць, які протягом віків передавалися з уст в уста* [269].

Прономінальними одиницями, які передають мовлення персонажів, є слова *мова, голос*, які поширюються атрибутом *спокійна*, предикатами *забарвитися докором, міцніти, ставати лункішим*: *Спокійна мова Богдана В'язівського здолала в душі Зореслави відчуття непевності перед новою дорогою* [259]; *Голос отця міцнішав, ставав лункіший, ніби він намагався прогнати власні сумніви в правді воскресіння, й коли міцно впевнився у вірі, його мова забарвилася докором, з яким зверталися до марновірів пророки* [276].

Тут автор звертає увагу на особливості процесу мовлення, про що свідчить переважання саме такої лексики. Мовні одиниці *перебити, вигукнути, вести оповідь* надають стилістичного навантаження висловленню.

Отже, досліджуючи лексику на позначення процесу комунікації в текстах Романа Іваничука спостерігаємо динаміку використання зазначених

мовних одиниць відповідно до часового проміжку (правління Данила Галицького, початок або друга половина XX століття). Текст, присвячений періоду Галицько-Волинської доби, притаманне найбільше вживання лексем синонімічного ряду дієслова *говорити*: *говорити*, *мовити*, *розповідати*, *відповідати*, *відказати*, *спитати*, *дати*. Серед зазначених МО не відзначаємо таких, що є безпосередньо стилістично маркованими. Значна частина із них позначає реакцію мовця на попереднє висловлювання (*відповідати*, *відказати*, *дати*). У цьому тексті наявні елементи мови, які позначають повну або часткову відсутність мовленнєвого процесу: мовчати, скупа фраза, німо (стояти). Такі особливості сприяють підвищенню уваги до самого комунікативного акту та ролі зображуваного маскуліного образу в ньому. При описі подій початку XX століття використання слів синонімічного ряду *говорити* є значно вужчим: *мовити*, *вигукнути*, *перебити*, *вести оповідь*. Вартим уваги є те, що значна кількість має негативне стилістичне забарвлення (*вигукнути*, *перебити*), що є наслідком власного авторського бачення цього періоду. Досліджуючи слова на позначення мовлення, що вжиті при описі чоловіків другої половини XX століття, відзначаємо мінімізацію використання дієслівних одиниць, поодинокими випадками є МО *промовити*, *запійати*. Водночас відбувається поширення номінативних одиниць: *мова*, *вимова*, *голос*, *тональність*, *дискант*. У такий спосіб Р. Іванчук зміщує акценти з процесу мовлення на спосіб комунікації, те, «ЯК» було здійснено висловлювання. Слід відзначити, що номінативна одиниця *голос* є єдиною, що повторюється в текстах усіх трьох періодів, що засвідчує важливість акустичної характеристики мовленнєвого процесу та її функції з позиції мовця та реципієнта у МКС письменника.

ЛІТЕРАТУРА

1. **Гіряк С. П.** Структурно-семантична організація словотворчих гнізд з базовими дієсловами мовлення в українській мові XIX–XX ст.: Автореф. дис... канд. філол. наук: 10.02.01 / С. П. Гіряк; Донец. держ. ун-т. — Донецьк, 1999. — 23 с. — укр. 2. **Голяннич М. И.** Словообразовательные поля корней со значением говорения в современном украинском языке: Автореф. дис. ... канд. филол. наук: 10.01.02. / М. И. Голяннич; — К., 1979. — С. 20. 3. **Іванчук Р.** Хресна проща / Р. Іванчук. — Харків: ТОВ «Будинок друку», 2012. — 284 с. 4. **Лисиченко Л. А.** Ці невичерпні глибини мови: монографія. — Х., 2011. — 304, [4] с. 5. **Пашковська Г. О.** Походження й семантичний розвиток українських дієслів та фразеологізмів на позначення процесів мовлення: Автореф. дис... канд. філол. наук: 10.02.01/ Г. О. Пашковська; Інститут мовознавства ім. О. О. Потебні НАН України. — Київ, 2008.

Писаренко Катерина Вікторівна — аспірантка кафедри української мови, Харківський національний педагогічний університет імені Г.С. Сковороди. Україна, 61168, м. Харків, вул. Блюхера, 2.

E-mail: katerina_pisarenko@ukr.net
<http://orcid.org/0000-0002-9946-8302>

Pysarenko Kateryna Viktorivna — Postgraduate Student at the Ukrainian Language Department, H. S. Skovoroda Kharkiv National Pedagogical University. Ukraine, 61168, Kharkiv, Bliukhera Str., 2.